

З ІСТОРІЇ ФІНАНСОВОГО УПРАВЛІННЯ В ГЕТЬМАНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

Внаслідок національно-визвольної війни (1648-1654 рр.) українського народу проти польського панування постала Українська козацька держава - Гетьманщина, із власним державним апаратом, у тому числі й фінансовим. Фінансові повноваження зосереджувалися в руках гетьмана, котрий видав державними фінансами ("військовим скарбом"), установлював і контролював статті доходів та видатків бюджету, різні види податкових платежів або звільняв від них.

У другій половині XVII - на початку XVIII ст. населення Гетьманщини сплачувало значну кількість різноманітних податків, що йшли до гетьманського скарбу й розподілялись на адміністрацію гетьмана, військо та озброєння. Батурин у цей час - місто ратушного підпорядкування, а пізніше - магістратського. У 1669 р. Батурин обирається резиденцією гетьманів України та стає ремісничим та торговельним центром Гетьманщини, хоча значна частина міського населення займалася сільським господарством. Сплачували податки та відбували повинність лише селяни та міщани. Від сплати оброків звільнялись генеральна, полкова та сотенна старшина, військові товариші та значкові козаки, тому що всі вони несли військову службу й у зв'язку із цим мали таку пільгу.

Населення сплачувало на користь війська податок з диму, митні та орендні збори, податок із промислів, ремесла, землеробства. Також існували різноманітні ярмаркові та торговельні збори місцевого характеру, частина з яких надходила до військової скарбниці, частина на утримання міської адміністрації.

У 1665 р. "сь почетомъ принятый царемъ Алексеемъ Михайловичемъ гетманъ ударил Государю челом "всеми малороссійскими городами и местами съ уезды и со всякими доходы" були підписані Московські, за якими основна маса податків збиралися та надходили до царської казни [1]. З цього часу

починається безпосереднє втручання Московії у фінанси Гетьманщини. Але тривало це недовго. Із 1669 р. збір податків та їх надходження майже повністю контролює Батуринська гетьманська адміністрація на чолі з новообраним гетьманом Д. Многогрішним.

Джерела поповнення державного скарбу були досить різноманітними. Подимний податок, або димне, - ними обкладалися двори міщан та селян. Універсалом 1701 р. І. Мазепа поширює податки на тих, хто намагався з різних причин уникнути сплати подимного, шляхом переходу їх у козацькі підсусідки, указуючи: "Подсоседы, которые свои хати попродавши, в козацких живут, а всех кгрунта мают и онимы пожиткуют, теде такие абы не заслоняючись козацкою обороною, компанейцов кормили и во вшеляких подданских повинностях з громадою конечно тянули" [2].

Міщани сплачували "стацію", яка бралася продовольством, іноді грошима, йшла на утримання козацького війська та російських воєвод, які перебували на території українських міст. Розмір цього податку не був фіксованим, а залежав від політичного становища краю та військових потреб. Також цей податок збирався з міщан і на "содержаніе гетмана и его двора". Так, населення міст "Сосницы и Березной давали на дворъ гетманскій ... годовую стацію хлебомъ, скотомъ и другими съестными припасами" [3]. І. Мазепа цей натуральний податок змінив на "денежной".

Селяни, села яких належали гетьману, сплачували збори продуктами й грошми, а також змушені були працювати на гетьманське господарство. Так, про с. Карильське в описі 1726 р. говорить: "при владеніи Мазепы, до двора его, у годъ платили только денежной окладъ зъ двора, у кого имелись рабочіе лошады и воли; и съ тихъ узималось отъ лошады и отъ вола, по 14 коп., и всякую роботизну до двора его гетмана отбували..." [4]. У с. Краснопілля "до разоренія г. Батурина, на ратушъ Батуринскую збиралось: отъ рабочей лошады по 25 коп., да отъ пары воловъ по тому-жь, на каждый годъ... да къ тому жъ всякую работу отбували" [5]. Користуючись своєю владою, гетьман міг звільняти підданих від різноманітних інших "общенародних" повинностей і поборів. Наприклад, в с. Обмачево, яке належало гетьману Мазепі, було зроблено таке розпорядження: "... отделяемъ отъ Обм-ва села пятнадцать человека посполитыхъ до того нашего двора, до которыхъ такъ его мл. о. архимандрить..., яко и войтъ Обмачевскій, не повинни будуть ни въ чемъ втручатись..." [6].

Важливим пунктом прибутків до гетьманського скарбу були митні збори, а саме імпортні (індукта), експортні (свекта), транзитні та внутрішні мита, що збиралися "отъ купецкихъ привозныхъ и вывозныхъ товаровъ по милосердной монаршой Его Царского Пресветлого Величества милости". З товарів, що ввозились в Україну та вивозились, стягувався митний збір з торговців - 2 % від ціни товару [7].

За універсалом Івана Самойловича від 8 березня 1679 р. встановлено розмір індукти: "от всякихъ купеческихъ товаровъ изъ за границы в Украину, а изъ Украины в заграницу провозимыхъ, которые гуртом, а не врозь продаваемы бывають за войсковим и давнимъ обычаемъ от 100 золотыхъ по 2 золотыхъ" [8]. За

часів гетьманування Івана Мазепи з індуктового збору щорічно йшло понад 50 тис. золотих до скарбу.

Для експортної торгівлі у Гетьманщині існувало вивізне мито, або евекта, розмір якого також становив 2 % від ціни товару. У Чернігівському полку митні збори за гетьманування Д. Многогрішного збиралися з розрахунку "по 2 коп. съ рубля" з воза купців, які їхали за кордон з тютюном, сіллю, рибою та анісом [9].

Евекту часто відносили до транзитних торговельних податків. До 1730 р. в Гетьманщині до транзитних мит зараховували також плату з проїжджих за перевіз через річку - "перевозове", за переїзд через мости та греблі - "мостове" та "погребельне". За одиницю оподаткування, як правило, брали віз: легкий чи важкий, іноземний чи місцевий. Так, у Ніжинському полку з легких та важких возів брали по 2 коп., а з тяжких волових возів "съ коломыйцевъ" по 8 коп. [10].

Внутрішні мита збирали насамперед на ярмарках і торгах. Для збіжжя існувало "вагове", "кругове", "поковшеве". Так, "кругове" брали з діжки солі або риби. У різних місцевостях існували різні вагові та митні збори. У Ніжинському полку від діжки солі або від 1 тис. стовпчиків (гусаків) солі збирали по 1 коп. внутрішнього мита. До Батуринської ратуші в ярмаркові дні за "приходным 1724-го книгам" збиралось "...с приезжих: купецких людей от возов - 26 руб. 12 коп.; с вина покуховного с шинкарей - 7 руб.; з дехтю скотного - 60 коп.; з дехтю покуховного - 2 руб. 70 коп; поведеркового с масла - 80 коп.". Крім грошових податків на ратушу, в торгові дні збирався натуральний "поковшовий" збір з проданого на торгах: хліба: "ржи - 17 четвертей 3 четверики; гречи - 4 четверти; ячменю - 2 четверти..." [11]. Податок із продажу худоби набув чинності ще при гетьмані Д. Многогрішному, який наказав брати до військового скарбу з вола по 50 коп. [12].

Не менш важливим джерелом поповнення державного скарбу були орендні збори. Найбільш прибутковими були збори з млинів, оскільки вони перейшли у власність держави й давалися в оренду магістратам й монастирям. Спеціальні гетьманські "дозорці" контролювали за надходженням доходів у гетьманський скарб від зборів з млинів. "Конотопскія водяныя мельницы вместе съ соседними - Подлипенскими, Сарнавскими, Веревскими, Озарицкими и Старанскими..." приносили чималий прибуток гетьману І. Мазепі. За цими зборами наглядав особливий "дозорца Конотопскихъ млиновъ панскихъ" - у 1680 р. таким дозорцем був Федір Сулима, у 1691 р. - Юрій Харевич [13].

У другій половині XVII ст. населення також сплачувало низку податків із промислів та ремесел. Поташний промисел, яким фактично займалися і міщани, і селяни, обкладалися за гетьманування І. Мазепи десятиною на користь генеральної артилерії. З кожної виварки селітри десята частина йшла до військового скарбу. Міщани, які виготовляли горілку, платили при гетьману Д. Многогрішному до скарбу "показанщину по 8 грошей въ год отъ казана". При І. Самойловичі показанщина зросла: "спочатку брали по 1 руб., а потім по 40 коп. съ казана". Також була введена аренда на горілку, дьоготь і тютюн "и не вольно было ихъ никому по домамъ и шинкамъ продавати, а продавали одни только арендари, которие тую аренду у гетмана брали на откупъ" [14].

Ратушні та церковні податки складали окрему групу "и не смешивались с войсковыми". Вони розподілялись на утримання місцевого самоуправління та церкву. До них відносились такі податки: "осенщина, померное, ваговое, торговое и др.". Усі ці збори були нерівномірними, адже їх розміри залежали від місцевих умов і звичаїв.

Таким чином, значний вплив на формування системи державних фінансів Гетьманщини у XVII - XVIII ст. мали різноманітні форми стягнення податків, що надходили до військової скарбниці та місцевих органів влади.

1. Барвинский В. А. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине / В. А. Барвинский. - Х., 1914. - С. 821.
2. Гуржий О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII - XVIII ст.) / О. І. Гуржий. - Х., 1994. - С. 49.
3. Барвинский В. А. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине / В. А. Барвинский. - Х., 1914. - С. 825.
4. Лазаревский А. Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. - Т. 2. - К., 1893. - 316 с.
5. Там само. - С. 318.
6. Там само. - С. 274.
7. Дядиченко В. А. Нарис суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінець XVII - поч. XVIII ст. / В. А. Дядиченко - К., 1959. - С. 129.
8. Барвинський В. А. До питання про індуку та евекту в Гетьманщині / В. А. Барвинський // Наукові Записки науково-дослідної кафедри історії української культури. - К., 1927. - № 6. - С. 441.
9. Пришляк В. До питання про торгівельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття / В. Пришляк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. - Т. ССXL. - Львів, 2000. - С. 388.
10. Руднів В. Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I / В. Руднів // Науковий збірник за рік 1925: Записки УНТ в Києві. - К., 1926. - Т. XX. - С. 152.
11. Батурич: сторінки історії: збірник документів і матеріалів. - Чернігів, 2009. - С. 122.
12. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны / М. Слабченко. - Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. - Т. 3. - Одесса, 1922. - С. 127.
13. Лазаревский А. Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. - Т. 2. - К., 1893. - С. 213.
14. Барвинский В. А. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине / В. А. Барвинский. - Х., 1914. - С. 825.

